

Bolvári-Takács Gábor

Pataki tudósok az Akadémián

A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai

Az 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium fennállásának több mint ötödfélszáz éve alatt államférfiak, tudósok, irodalmárok sorát adta a magyar kultúrának. A legkiválóbb személyiségek munkásságuk javát jórészt a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként fejtették ki. Hazai tudományunk fellegvárának közelgő 175. alapítási évfordulója alkalmat kínál ahhoz, hogy megvizsgáljuk e két eltérő funkciójú, de a maga nemében nemzeti jelentőségű intézmény szellemi kapcsolatainak történetét. Először az Akadémia létrehozásának néhány sárospataki vonatkozású adatát tekintjük át. Ezt követően szemügyre vesszük azokat az akadémikusokat, akik diákként a pataki iskolában kaptak szellemi útravalót. Végül a pataki kollégiumi képzés sajátosságairól szólunk, azzal a céllal, hogy összefüggéseket keressünk az oktatás színvonala és a későbbi akadémiai tagválasztások sikerei között. Kitérünk arra a sajátos, jövőt építő visszacsatolásra is, amely a pataki kollégium tanári karánál érvényesült. Sárospatakon ugyanis számos olyan akadémikus tanított, akik korábban ugyanitt diákok voltak, s közülük nem egy aktív pataki tanárként lett MTA-tag.

A 'Magyar Tudós Társaság' megalapításának sárospataki vonatkozásai

A Sárospataki Református Kollégium szellemi hatása már a Magyar Tudományos Akadémia megalapításánál kimutatható. Bár vitathatatlan, hogy a kezdeményezés és a legnagyobb összegű felajánlás gróf Széchenyi István nevéhez fűződik, 1825. november 3-án, az Országgyűlés kerületi ülésén, Széchenyihez további három követ csatlakozott: gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, valamint a később grófi rangot kapott Vay Ábrahám Borsod megyei alispán. A 36 éves Vay a család református ágának jeles személyisége volt, aki a magyar művelődésügy szolgálatának szükségességét Patakon végzett tanulmányai során tudatosította magában.

A Magyar Tudós Társaság megszervezésének felügyeletére 1827. november 30-án a nádor választmányt nevezett ki, amely egy elnökből, a négy alapítóból, valamint huszonkét tudósból állt. A testület elnöke gróf Teleki József, a királyi tábla bírása, a Sárospataki Református Kollégium főgondnoka lett. Telekit 1824-ben választották meg főgondnokká, s

e tisztét — későbbi akadémiai elnöksége mellett — több mint két évtizeden át, 1847-ig megtartotta. Bár diákélmények nem kötődtek Sárospatakhoz, tevékenységét nagy odafigyeléssel végezte. Nevéhez fűződik a 'Nagy Collégium' épületének, különösen könyvtármének befejezése, amelyet nemcsak felügyelt, de saját vagyonából támogatott is. Nemeslelkűségére jellemző, hogy vállalta az 1831-ben elhunyt *Kazinczy Ferenc fiának, Lajosnak*, a szabadságharc későbbi ezredesének a taníttatását.

A választmány tagjai között pataki tanárt is találunk. *Kövy Sándornak*, a sárospataki jogakadémia alapító professzorának neve ekkor már több mint három évtizede fémjelezte a hazai jogászképzést, s keze alól később országos hírnévre szert tett tanítványok kerültek ki. Kövy 1829. július 24-én bekövetkezett haláláig vett részt a választmány munkájában. A testületben — amely az Akadémia 1830. november 17-én történt megalakulásáig működött — két volt pataki diák kapott helyet, *Kazinczy Ferenc* és *Szemere Pál*, a kor irodalmi életének kiemelkedő személyiségei. Munkásságuk ismertetésére e helyütt szükségtelen kitérni, hiszen a magyar nyelv- és irodalomtörténet, a nemzeti kultúra és a magyar nyelv védelme és erősítése érdekében végzett tevékenységüket méltóképpen számon tartja.

Sárospataki diákok az Akadémián

Az Akadémia első elnökévé gróf Teleki Józsefet választották. Gróf Széchenyi István másodelnök, gróf Vay Ábrahám igazgató tag lett. Az 1830—1848 közötti évek az intézmény gyors fejlődését eredményezték. A nemzeti megújulás lázában égő magyar társadalom különösen igényelte a legkiválóbb elmék együttműködését, s a köztestület ezt felismerve gyarapította tagjainak létszámát. Az 1830-ban megválasztott 22 rendes tag mellé a következő évben választottak először tiszteleti és levelező tagokat. E három kategóriában az összlétszám évente meredeken emelkedett: 1831-ben 59, 1833-ban 94, 1835-ben 125 fő; majd 1840-től 160 fő körül állapodott meg.

Az első rendes tagok közé két pataki diák került be: *Balásházy János* és *Kazinczy Ferenc*. A későbbi tagválasztásokon a sárospataki kollégium egykori diákjai igen eredményesen szerepeltek. 1831—32-ben nyolc, 1834—40 között további hét ilyen személyt találunk. Az Akadémia összlétszáma szempontjából a pataki iskola szellemi befolyása a legszembetűnőbben 1841-ben nyilvánult meg, ebben az évben ugyanis a rendes tagok 16%-a (38-ból 6 fő), a levelező tagok 7,2%-a (97-ből 7 fő) volt pataki diák, s volt egy tiszteleti tag is. Hozzá tartozik azonban ehhez, hogy 1839-re már két rendes és egy levelező tag pataki diák halottja is volt az Akadémiának.

A tudományági megoszlást vizsgálva elmondható, hogy az említett hat rendes tag közül *Almási Balogh Pál* orvos (Kossuth és Széchenyi háziorvosa); *Balásházy János* mezőgazdasági szakíró, az agrártudományok egyik hazai úttörője; *Fogarasi János* jogász, majd nyelvész és szótárszerkesztő; *Jászay Pál* jogász, majd történetíró; *Szemere Pál* író, esztéta; gróf *Teleki László* jogász, drámaíró, majd politikus volt. Az elhunytak: *Kazinczy Ferenc* író, nyelvújító és *Nyiry István* matematikus, filozófus. A levelező tagok közül *Csorba József* orvos és fizikus; *Erdélyi János* költő, esztéta és filozófus; *Kováts Mihály* orvos és kémikus; *Somossi János* református teológus és héber nyelvész; *Szemere Bertalan* jogász, író, majd politikus; *Tessedik Ferenc* jogász és földrajzi utazó; *Warga János* jogász és pedagógus volt; elhunyt *Gelei József* író, fordító. Az elsők között választották tiszteleti taggá *Fáy András* író, politikust, „a haza mindenesét”. 1838-ban tiszteleti tag lett gróf Teleki József elnök is. 1841-ben, gróf Vay Ábrahám mellé, a szintén Patakon végzett báró *Vay Miklóst*, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokát is igazgató taggá választották.

Ha megvizsgáljuk a születési évszámokat, egymástól jól elkülöníthető korosztályok tűnnek elő. 1754—62 között született Gelei József, Kazinczy Ferenc, Kováts Mihály; 1776-ban Nyiry István; 1783—86 között Fáy András, Somossi János, Szemere Pál; 1789—94 között Almási Balogh Pál, Csorba József, Vay Ábrahám; 1797—1804 között Balásházy János, Fogarasi János, Tessedik Ferenc, Vay Miklós, Warga János; 1809—14 között Er-

déli János, Jászay Pál, Szemere Bertalan, Teleki László. A legidősebb és a legfiatalabb akadémikus születési éve között hatvan év a különbség. Tekintve, hogy a tagválasztások tíz év leforgása alatt realizálódtak, nem meglepő, hogy egyre fiatalabb tagokkal gyarapodott az Akadémia. Az utolsóként említett korosztály négy képviselőjének tagválasztáskor betöltött életkora átlagosan mindössze 26,25 év volt (!), míg az azt megelőző generáció öt tagjának hasonló átlaga 34,4 év. Legidősebbként értelemszerűen az első generáció képviselői, Gelei 78, Kazinczy 71, Kováts 70 évesen lettek akadémikusok.

A tagválasztások során érvényesült a pataki diákok összetartó ereje. A választás az Igazgatótanács hatáskörébe tartozott, de a tiszteleti és rendes tagok jelölése alapján zajlott, s így aligha kétséges, hogy az eljárás során körvonalazódtak bizonyos — mai szóhasználatlaltól élve — lobbierdekek. Ez természetes, hiszen a közös szellemi gyökerek tudata a későbbi együttes fellépés lehetőségét és sikerét erősítette. Különösen igaz volt ez az azonos korosztályok képviselői számára, akik az iskolapadból közvetlenül ismerték egymást. Mármost az a tény, hogy a reformkorban, 1840 után új, pataki kötődésű tagot már nem választottak, megerősíteni látszik az előbbi feltevést, hiszen mint láttuk, az utolsóként megválasztottak átlagéletkora jóval harminc év alatt volt. Az 1840-es évekbe tehát minden bizonnyal egyszerűen „elfogytak” a megválasztásra érdemes pataki kötődésű személyek, hiszen éppen ebben az időszakban találjuk a legtöbb pataki rendes és tiszteleti tagot, akiknek így a nyomásgyakorlásra különösen lett volna módjuk. Persze azért a helyzet nem volt ilyen egyszerű. A komoly pataki háttér sem tudta kiharcolni pl. *Kossuth Lajos* befogadását, akit — politikai nézetei és elsősorban *Széchenyi* ellenállása miatt — sem 1836-ban, sem 1841-ben nem választottak taggá. Az ajánlók — *Bajza József* és *Fáy András*, majd *Kiss Károly* — *Kossuthnak* az 'Országgyűlési Tudósítások' révén a magyar nyelv érdekében végzett érdemeit hangsúlyozták.

A szabadságharc leverése utáni politikai helyzet egyértelműen akadályozta az Akadémia tevékenységét. Az osztrák kormány fennállási engedélyhez kötötte működésének folytatását, de az irat csak 1858 végére érkezett meg. 1849—57 között a tagválasztás is szünetelt, ami — a természetes elhalálozások miatt — azzal a következménnyel járt, hogy 1858-ra a tiszteleti, rendes és levelező tagok összlétszáma az 1848. évi 161-ről 106 főre olvadt. Emellett többeket kényszerű emigrációjuk akadályozott abban, hogy a köztisztület munkájában részt vegyenek. Az akadémiai történetírás méltán tekinti fordulópontnak az 1858. december 20-án megnyílt közgyűlést, amely nemcsak új alapszabályt fogadott el, hanem számos új tagot is választott. A Sárospataki Református Kollégium szellemi kisu-gárzása most is érezhető volt, bár a reformkori évekénél kisebb mértékben.

1858-ban négy volt pataki diákot választottak levelező taggá, majd az elkövetkező öt év során további négyet. Korosztályok szerint három csoport különíthető el. A legidősebb az 1795-ben született *Almási Balogh Sámuel*, református lelkész, író volt, *Almási Balogh Pál* öccse. *Zsarnay Lajos* teológiai tanár, később püspök, valamint *Szemere Miklós* költő egyaránt 1802-ben; *Hegedűs László* református lelkész, tanügyi író pedig 1814-ben született. Látható, hogy mindannyian olyan korosztályokat képviseltek, amelyeknek már volt bázisa az akadémikusok között. Az összetartó erő tehát túlélte az önkényuralom időszakát. A másik négy levelező tag azonban már egy új generációt jelentett. 1817—19 között született *Kallós Lajos* jogtudós, *Kazinczy Gábor* író, politikus, és *Tompa Mihály* költő; míg *Duka Tivadar* emigráns orvos még náluk is fiatalabb volt, az Akadémia alapításának évében látta meg a napvilágot.

Összevetve az 1858 után megválasztott pataki kötődésű tagokat a forradalom előttiévekkel, szembevetendő a foglalkozásbeli eltérés. Az Akadémia első évtizedében leginkább a jogászok és a természettudósok képviselték Patakot, most áttevéődött a hangsúly a teológiára és az irodalomra. Az új akadémikusok között több gyakorló lelkész is akadt, akik persze gazdag elméleti munkássággal rendelkeztek. Ennek oka alighanem a korszellem által megkövetelt óvatosság volt, hiszen a Kövy-tanítványok (*Kossuth*, *Szemere*, *Fogarasi*, *Jászay*, *Teleki* stb.) meghatározó szerepet játszottak a forradalomban és a szabadságharcban, majd az osztrákellenes magyar emigráns szervezetekben.

A kiegyezés utáni évekre a reformkorban választott egykori pataki diák akadémikusok száma a természetes elhalálozások következtében alig néhány főre csökkent, sőt az 1858-ban választottak sem éltek már. Az Akadémián belül a pataki közösség és ennek szellemi hatása megfogytakozott. Jól szemlélteti ezt a következő összehasonlítás. Míg 1863-ban az Akadémia rendes tagjainak 7,5%-a volt pataki diák (40-ből 3 fő — Almási Balogh Pál, Erdélyi János, Fogarasi János), addig 1870-re ez az arány 2,6%-ra csökkent (39-ből 1 fő — Fogarasi). A levelező tagok hasonló aránypárja: 1863-ban 7% (143-ből 10 fő — Almási Balogh Sámuel, Duka Tivadar, Hegedüs László, Kallós Lajos, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Tompa Mihály, Warga János, Zsarnay Lajos), 1870-ben már csak 3,1% (164-ből 5 fő — Duka, Hegedüs, Kallós, Szemere M., Warga).

Ezután még jobban visszaesett egykori pataki diákok akadémiai tagválasztási aránya. Közél negyedszázadon át nem akadt eredményes jelölt. 1888-ban választották levelező taggá *Szádeczky-Kardoss Lajos* történészt, akit az első világháborúig még négyen követtek: 1892-ben *Nagy Gyula* történész, levéltáros, 1900-ban *Csoma József* történész, 1908-ban *Finkey Ferenc* jogtudós és 1910-ben *Gárdonyi Géza* író. Ennek egyik oka az, hogy a 19. század második felében a pataki oktatás színvonala már nem érte el a korábbi, országos viszonylatban kimagasló reformkori szintet. Másrészt jelentősen megerősödtek az ország más tanintézetei is. A két világháború között pedig három olyan tudóst tiszteltek meg akadémiai levelező tagsággal, akik szellemi útravalójukat Patakon szerezték: 1934-ben *Finkey József* bányamérnököt, egy évre rá *Mitrovics Gyula* esztéta-filozófust, majd 1938-ban *Buza László* jogszakszabályozót. Mitrovics *Finkey Ferenc* kortársaként, a másik két tudós a századfordulón végezte tanulmányait. Meg kell említenünk két református püspök sárospataki kötődését is. *Ravasz László* — akit 1925-ben tiszteleti taggá választottak, és 1937-től három évig másodelnök volt — és *Révész Imre* — aki 1935-ben lett levelező tag —, teológiai magántanári képesítésüket szerezték Sárospatakon. A tagválasztásokat a számok nyelvére lefordítva 1900-ban csupán 3 levelező (*Csoma, Nagy, Szádeczky-Kardoss*) és 1 tiszteleti (*Duka*); 1920-ban 2 levelező (*Finkey F., Nagy*), 1 rendes (*Szádeczky-Kardoss*) és 1 tiszteleti (*Gárdonyi*); 1940-ben pedig 3 levelező (*Buza, Mitrovics, Révész*), 1 rendes (*Finkey J.*) és 2 tiszteleti (*Finkey F., Ravasz*) tagot találunk. Az összes tagokhoz viszonyítva a pataki diákok aránya a 20. század első felében csupán 1,8–2,6% között mozgott!

Az Akadémia 1949. évi „átszervezése” során *Ravasz László*t megfosztották akadémiai tagságától (e döntést 1989-ben hatálytalanították), *Mitrovics Gyula* erről már 1947-ben lemondott. A szoros pártirányítás alatt álló intézményben az egyházi iskolai múlttal rendelkező tudósok nemkívánatos személynek számítottak. Emiatt az ötvenes években politikai szempontból aligha csengett jól Sárospatak neve, de az is tény, hogy a kollégiumi oktatás színvonalának századforduló utáni pangása és a húszas évek végéig tartó visszaesése nem kedvezett a kiváló elmék nevelésének. A Rákosi-korszak alatt mindössze egyetlen volt pataki diák nyert levelező tagságot, *Kiss Árpád* kémikus, 1954-ben. Ő a gimnáziumot, *Finkey József* kortársaként, még az első világháború előtt végezte.

A magyar tudományos közéletben a hetvenes évekre értek be azok az eredmények, amelyeket a pataki kollégium új szellemű tanári karának magas színvonalú oktatómunkája a harmincas években eredményezett. 1970-ben *Király István* irodalomtörténészt, 1973-ban *Csizmadia Ernő* közgazdászt és *Szabó Gábor* orvos-biológust választották akadémikusá. Ugyanehhez a korosztályhoz tartozik *Kőrös Endre* kémikus, aki csak később, 1990-ben lett levelező tag. Tekintve, hogy négy különböző tudományág képviselőiről van szó, megállapítható, hogy mind a gimnázium, mind a tanítóképző (*Csizmadia Ernő* itt végzett) olyan kiváló alpműveltséget adott, amelyre bármilyen egyetemen szereshető szakképesítés ráépíthető volt. A régebbi korosztályt képviselő, 1985-ben akadémikusá választott *Makkai László* történész rövid ideig szintén sárospataki diák volt.

Bár tanulmányunk csak az akadémiai tagokra terjed ki, legalább utalásszerűen szólunk kell az elmúlt évtizedekben tudományok doktora fokozatot szerzett azon pataki diákokról, akik szintén a harmincas-egyvenes években tanultak a kollégiumban, hiszen

a tudományos minősítés rendszerében ők is komoly értéket képviselnek. A tudomány doktrói *Csorba Sándor* (sz. 1929, orvos), *Deme László* (sz. 1921, nyelvész), *Korponay Béla* (sz. 1928, nyelvész), *Szűcs Jenő* (1928—1988, történész), *Soós Gyula* (sz. 1930, matematikus), *Vitányi Iván* (sz. 1925, szociológus). A tudományágak sokszínűsége itt is a sárospataki minőségi alapképzést bizonyítja.

A pataki iskola tanárai az Akadémián kívül és belül

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy miként alakult az oktatás a 18. század második felétől a 20. század közepéig a Sárospataki Református Kollégiumban. Meggyőződésünk, hogy sok tekintetben a kollégiumban folyó oktatás összetevőinek következménye volt, ha az MTA tagjai közé olykor viszonylag sok pataki diák bekerült, máskor pedig évtizedekig nem akadt eredményesen szereplő jelölt.

Az egyik ilyen fontos tényező a tanulólétszám. A pataki kollégium diáklétszáma a 18. század utolsó két évtizedében 1050 és 1250 között mozgott, a tehetségek kiválasztásának tehát volt kellő alapja. Ugyanakkor igen csekély mértékű volt a fluktuáció, márpedig az egy helyen töltött évek megkönnyítik a tananyag egységes követelmények szerinti elsajátítását. A 18. század vége a nagy reformok időszaka. A felvilágosodás eszméinek hatására megindult a német, majd a francia nyelv tanítása. 1793-ban jogtörténeti tanszék létesült, amely megvetette a jogakadémia alapját. Három évre rá Sárospatak elsőként vezette be a magyar tannyelvű oktatást, az addig latin nyelvű helyett. Ezzel egyidejűleg jelentős előrelépés történt a természettudományok terén is. Az iskola korábbi egyértelműen teológiai jellege határozott világi vonásokkal egészült ki. Gyarapodott a könyvtár, a 19. század első harmadában már több, mint 15 000 kötetre rúgott. Folyamatosan nőtt a tanulólétszám, s az 1840-es évekre 1350—1400 fő között állapodott meg. Emelkedtek a tanári fizetések is, s ez jótékony hatással volt az oktatás szakmai színvonalának erősödésére. Mindezen reformlépések azt eredményezték, hogy a végzett diákok — akár teológusként, akár jogászként — kiváló általános műveltségi alapokkal és magas fokú szakmai ismeretekkel rendelkeztek.

A tanári kar elsőrangú volt. Tagjai túlnyomórészt az iskola korábbi növendékei, s mindegyikük széles műveltségű, külföldet járt, tapasztalt előadó. Említsük meg a legnevesebbeket! A 18. század második felének meghatározó egyéniségei a *Szathmári Paksi* tanár-dinasztia tagjai, akik teológiát, filozófiát, természettudományokat tanítanak. *Bányai István* elsőként tanít irodalomtörténetet, Szombathy János pedig elsőrangú történész és a kollégiumi könyvtár szervezője. *Szentgyörgyi István* kivételesen nem járt külföldön, filozófiai felkészültsége mégis imponáló; Kazinczy őt tartotta legkiválóbb tanárának. *Óri Fülöp* teológiai professzort a helytartótanács 1790-ben jelölte az akkor tervezett Akadémia tagjának. *Barczafalvi Szabó Dávid* Patakra való visszakerülése előtt a 'Magyar Hírmondó' szerkesztője, nyelvújító, vitatkozó személyisége már a reformkor előszelét idézi. De a 19. század első felében sem rosszabb a kép. *Rozgonyi József* negyedszázadon át tanít filozófiát, 1790-ben őt is jelölik akadémikusnak. *Vályi Nagy Ferenc* két évtizeden át gimnáziumi, majd teológiai tanár, ő Homérosz első magyar fordítója. *Sipos Pál* európai hírű matematikus, emellett polihisztor, a kollégium matematikai tantervének kidolgozója. Somossi János közel tíz évig a tanít gimnáziumban, majd 1818—55 között teológiai tanár, 1834-től akadémikusként. Nyiry István természettudós, a másik polihisztor, 1831-től akadémiai levelező, egy évre rá rendes tag; négy évtizedes tanári periódusa (1797—1838) a pataki iskola életében kulcsfontosságú. *Zsarnay Lajos* harminc éven át a gyakorlati teológia tanára (1831—60), levelező taggá 1858-ban választják. *Gelei József* tíz évig gimnáziumi tanár, *Magda Pál* szintén tíz éven át természetrajzot, gazdaságtant, németet tanít, Wurga János öt évig köztanító. Ők hárman akadémiai levelező taggá választásukkor már nincsenek Patakon, de nyilván képviselnek valamit a „pataki szellem”-ből. Az aktív pataki akadémikusok, de a már eltávoztak kapcsolatai is élővé tették a 'Magyar Tudós Társaság'

sárospataki jelenlétét, és elősegítették további jelentős tudományos teljesítmények kialakulását. Ezzel együtt erősödött a kollégium saját utánpótlás-nevelő szerepe is, hiszen a fentiek közül csak Magda Pál és Sipos Pál nem volt pataki diák.

A pataki kollégiumban folyó tanítás vizsgálatakor feltétlenül ki kell térnünk a jogakadémiára, amelynek története két szakaszra bontható. Alapító professzora, Kövy Sándor, 1793-tól haláláig, 1829-ig állt a tanszék élén. Mint tanulmányunk elején utaltunk rá, az akadémiai tagságot így már nem érthette meg. Keze alól azonban később akadémikussá választott tanítványok sora került ki: Fáy András, Fogarasi János, Jászay Pál, Somossi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Warga János, Zsarnay Lajos. Kövy halála után tanítványa, *Gortway János* követte, 1853-ig, amikor is az osztrák jog kötelező tanítása elleni tiltakozásul nem hirdetett meg előadásokat. 1851—53 között jogot tanított a később akadémikussá választott *Kallós Lajos* is.

Az 1849-et követő esztendőkből megszakadt a Sárospataki Református Kollégium szerves fejlődése, s ezzel az utánpótlás nevelése. Ez az időszak a protestáns iskolák számára önkormányzatuk felfüggesztését és császári ellenőrzését jelentette. A kollégium szabadságjogait csak 1860-ban kapta vissza. Az újjászervezésben két Sárospatakon élő MTA-tag fontos szerepet játszott. *Hegedüs László* a kollégium egyházi gondnoka volt, a teológiai professor *Zsarnay Lajost* pedig 1860-ban tiszáninneri püspökké választották.

A Sárospatakon tanuló gimnazisták létszáma fokozatosan csökkent: 1861-ben 853-an, 1869-ben 729-en, 1874-ben már csak 492-en iratkoztak be. Számuk ezt követően, szinte az első világháborúig, a 470-es átlag körül mozgott. A csökkenés oka az ország tanügyi helyzetének átalakulásával magyarázható. A reáliskolák bevezetésével a kollégiumi nevelési forma (tehát a teljes oktatási vertikum egy helyen történő elvégzése) már nem volt olyan vonzó, mint korábban. A teológia és a jogakadémia hallgatólétszáma is jelentősen ingadozott: a lelkészi pályára készülők száma 45—110, a jogászjelölteké 48—91 között. Annak tehát, hogy az 1849 után végzett diákok közül később viszonylag kevés számú akadémistát választottak meg, létszámbeli okai is voltak.

Az intézmény szervezetében két komoly, de sajnos nem tartós változás történt. Az első a tanítóképző 1857-ben történt létrehozása, amelyet azonban — anyagi okok miatt — az egyházkerület 1869-ben átadott az államnak. A másik a bölcsészeti akadémia felállítása 1863-ban, amely *Erdélyi János* nevéhez fűződik. Erdélyi akadémikusként tért vissza Sárospatakra, és bár lelkében soha nem tudott elszakadni Pesttől, élete végéig a kollégium professzora maradt; 1851-től a filozófiai, 1863-tól az irodalomtörténeti tanszéket vezette. Ez utóbbi katedrán *Szinyei Gerzson* követte, aki 1902-ben Horváth Cyrillnek adta át helyét. Horváth három év múlva visszatért a fővárosba (később, 1911-ben, akadémikussá választották), s ezzel a bölcsészeti akadémia megszűnt. Két további kiváló tanára, a bölcsészettudományok területén rendkívüli felkészültséggel bíró *Harsányi István* és *Rácz Lajos* — az előbbi 25, az utóbbi 41 éven át tanított — a gimnáziumban is oktattak. Harsányit irodalomtudósként MTA-tagnak jelölték, de megválasztását 1928-ban, 56 éves korában bekövetkezett halála megakadályozta. A gimnáziumban továbbra is a magas szakmai színvonal, de ezzel együtt változatlanúságot eredményező kitartás volt a jellemző. A tanárok többsége három, olykor négy évtizedig is a helyén maradt. A tantestületben hozzávetőlegesen két nagy generáció különböztethető meg. Közülük az elsőhöz tartozók — elhalálozásuk vagy nyugállományba vonulásuk miatt — a századforduló táján hagyták abba a tanítást. Legkiemelkedőbb képviselőik a természettani tankönyvíró *Buza János* és *Zsindely István*, a Sorbonne-on tanult *Kérészy István*, a klasszika-filológus *Szinyei Endre* és *Zsoldos Benó* voltak. (Szinyei a szintén gimnáziumi tanár Soltész Ferenc görög—magyar szótárát adta ki új kiadásban.) A századfordulón hivatalba léptek legkiválóbbjai *Csontos József* történelem-, *Ellend József* fizika- és ifj. Mitrovics Gyula esztétikatanárok voltak. Utóbbi, alig harmincévesen, lefordította és hazai vonatkozású függelékkel egészítette ki Schwegler Albert 'A bölcsélet története' c. művét, amelyet az MTA, a Filozófiai Írók Tára XVII. köteteként, 1903-ban kiadott. Mitrovics a következő évben egyetemi oktató lett, 1935-ben — mint említettük — akadémikussá választották. A teológiai akadémián is

megtaláljuk a kor legkiválóbb tanáregyéniségeit. Hogy csak néhányukat említsük: *id. Mitrovics Gyula* a gyakorlati teológia, *Radácsy György* a bibliai tudományok, *Zoványi Jenő* az egyháztörténet professzora volt. Az 1985-ben levelező taggá választott *Makkai László* 1950/51-ben tanított egyháztörténetet Patakon.

A jogakadémia 1863-ban kezdte meg ismét működését. Az 1923-ban bekövetkezett megszűntetéséig terjedő 60 év során két legmeghatározóbb tanáregyénisége *Emödy Dániel* és *Ballagi Géza* voltak. Emödy 1863-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig tanított, Ballagi pedig 1875—1902 között, 1888-tól akadémiai levelező tagként. Öccsét, *Ballagi Aladárt*, aki néhány évig szintén Patakon oktatott, 1884-ben választottak levelező taggá. Finkey Ferenc 1893—1912 között volt pataki jogászprofesszor. Máiig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag, 1908-ban. Ez évben tért vissza Patakra a harminc évvel később akadémikussá lett *Buza László*, és tanított 15 évig. A Ballagi—Finkey—Buza-vonal gyönyörű példája a magas szintű utánpótlás-nevelésnek. Sajnos a jogakadémia 1923-ban beszüntette tevékenységét, mert a trianoni béke következtében beállott gazdasági válsághelyzetben a kormányzat megvonta a jogtanárok kiegészítő államségélyét. Bár az egyházkerület, sőt maga a város is vállalta volna a pluszterheket, a jogakadémia tanárihiánnyal küszködött, és — a magyarlakta területek elcsatolása miatt — jelentkezők sem voltak kellő számban; érvényesült a nagy egyetemek elszívó hatása.

A most már csak gimnáziumból és teológiából álló egykor nagy múltú iskola tanári kara előregedett, és belefáradtak a világháborúba is. Az oktatás szakmai színvonala őrizte ugyan a korábbi értékeket, de a 20. század tudományos eredményei, az ezek elsajátításához szükséges nyugati nyelvek ismerete és az új nevelési módszerek nem érvényesültek. Néhány tanár 1919-ben túlzottan exponálta magát, elbocsátásuk zavart okozott. A trianoni béke kibillentette Sárospatakot a régióban betöltött kulturális vezető szerepéből, a város határszéli településsé vált. A jogakadémia bezárása tovább fokozta az iskola válságát. Ebben a helyzetben kereste és találta meg a Tiszánninenni Református Egyházkerület és a kollégium vezetősége az egyetlen lehetséges kiutat: reformokkal fellendíteni a haladó iskolát. Partnerre találtak gróf *Klebelberg Kunó* kultuszminiszterben, akinek segítségével a harmincas évektől ismét magas színvonalú oktatás folyhatott. Ennek legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

- A gimnáziumban korszerű, bentlakáson alapuló oktatási modellt vezettek be. Ezt elsősorban az 1931-ben megnyílt Angol Internátus biztosította, amely nem egyszerűen nyelvtanítási forma volt, hanem az angolszász nevelési modell, a 'college' adaptációja. A diákok saját újságot szerkesztettek, virágozott az egyesületi, önképzőköri élet, igen magas szintet ért el a sportkultúra. Az 1938-ban megnyílt Humán, az 1942-ben átadott ONCSA, valamint más, kisebb internátusok tovább bővítették a lehetőségeket.
- 1929-ben megtörtént a hatvan évvel ezelőtt állami kezelésbe vett tanítóképző visszavétele. A döntést a kormányzat a jogakadémia elvesztése miatt részben kárpótlásnak szánta. A tanítóképző intézeti ág visszatérésének a kollégium megújulásra törekvő szellemisége szempontjából nagy jelentősége volt.
- A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig olyan fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok mellett a század új értékeit is képviselték. Tipikusnak tekinthető közös vonásaik voltak, hogy többségükben pataki diákmúlttal rendelkeztek; tanulmányaikat legtöbbször Eötvös-kollégistaként és/vagy külföldön, nem egy esetben a pataki kollégium ösztöndíjával végezték; és Patakra visszatérve ambíciókkal telve, szinte huszonévesen kezdték meg tanári pályájukat. Az új generáció által képviselt szellemiség hamarosan meghódította a kollégiumot. Fő képviselőik a gimnáziumban *Bertha Zoltán*, *ifj. Harsányi István*, *Hegyi József*, *Képes Géza*, *Maller Sándor*, *Orbán István*, *Palumbo Gyula*, *Szabó Gyula*, *Szabó Károly*, *Urbán Barna* voltak, de a tanítóképzőben is több fiatal tanárt találunk: *Bolvári Zoltán*, *Egey Antal*, *Ködöböcz József*, *Tóth Károly* és mások.
- A gimnáziumban a harmincas években tehetségkutató mozgalom indult, tehetségvizsgás falusi gyerekek tucatjai nyertek felvételt. Mindez jelentősen kiszélesítette a

kollégium szellemi vonzásterületét, és később első generációs értelmiségi korosztályok kibocsátását eredményezte.

• Nem maradt el a haladó szellemű kísérletekkel a teológiai akadémia sem, amely a kor nemzeti-társadalmi kérdéseire próbált új módszerekkel választ találni. Ilyen volt a faluszeminárium, amelynek keretében a hallgatók szociológiai szempontok szerint tanulmányozták a falvak életét. 1936-ban két fiatal professzor, *Szabó Zoltán* és *Újszászy Kálmán* kezdeményezésére megalakult a népfőiskola, s ezzel egy máig virágzó közművelődési-nevelési mozgalom bontott szárnyat.

Mindezek alapján aligha meglepő, hogy az 1930-as és 1940-es évek pataki gimnazistái és tanítóképzősei a kor színvonalán álló oktatásban részesülhettek. Az itt töltött évek valamennyiüknek életre szóló élményt jelentettek. Visszaemlékezéseikben megemlítik a diákönkormányzatiság és az önnevelés magas fokát (Csizmadia Ernő), az erkölcsi tartást (Deme László), az egészséges puritanizmust, a szabadságharcos hagyományt és a jórészt demokratikus tanár—diák viszonyt (Király István), a társadalom minden rétegét befogadó, sokszínű szellemi életet (Vitányi Iván). A harmincas évek reformjai után a képzés ismét elsőrangúvá vált, és ennek markáns eredményei lettek a patakiak által az 1960—70—80-as években elnyert tudományos fokozatok és akadémiai levelező tagságok.

A kollégium nagy reményekre jogosító fejlődését derékba törte a második világháború, majd a negyvenes évek végétől eluralkodó politikai légkör követelt áldozatokat a kultúrától. 1949-ben megszűnt a népfőiskola, 1950-ben államosították a tanítóképzőt. A hatalomnak behódolt Református Egyetemes Konvent Elnöksége 1951-ben elrendelte a teológiai akadémia bezárását, majd 1952-ben felajánlotta a gimnáziumot az államnak. A döntések ellen tiltakozó Tiszáninneri Református Egyházkerületet egyszerűen beolvasztották a Tiszántúli Egyházkerületbe, és csak 1957-ben állították vissza. A Sárospataki Református Kollégium 1990-ben nyithatta meg kapuit.

A rendszerváltozás óta eltelt évtized még nem biztosít kellő távlatot ahhoz, hogy az 1952—1990 között, a sok tekintetben (tanárok, módszerek, hagyományok, szellemiség) a kollégium jogutódjaként működő Rákóczi Gimnáziumban folyó oktatás színvonalát és eredményeit megítélhessük. Bár tudományos életünkben számos olyan kutatót találunk, akik Sárospatakon 1952 után érettségiztek, és azóta a tudomány doktora, a tudomány kandidátusa vagy PhD fokozatot szereztek, az állami gimnáziumnak a tudomány művelésére felkészítő szerepéről még korai lenne végleges adatokat és következtetéseket közlenni. Az viszont tény, hogy a Sárospataki Református Kollégium — diákjai és tanárai által — a magyar tudomány fejlődésében igen jelentős szerepet játszott. A Magyar Tudományos Akadémia és Sárospatak szellemi kölcsönhatásának eredményei pedig nemcsak a két intézmény, hanem az egész nemzeti kultúra javát szolgálták.

A tanulmányban szereplő akadémikusok:

Almási Balogh Pál (1794—1867, l.t. 1831, r.t. 1835)

Almási Balogh Sámuel (1795—1867, l.t. 1858)

Balásházy János (1797—1857, r.t. 1830)

Ballagi Aladár (1853—1928, l.t. 1884, r.t. 1904)

Ballagi Géza (1851—1907, l.t. 1888, r.t. 1907)

Buza László (1885—1969, l.t. 1938, r.t. 1946)

Csizmadia Ernő (1924—1984, l.t. 1973, r.t. 1979)

Csoma József (1848—1917, l.t. 1900)

Csorba József (1789—1858, l.t. 1832)

Duka Tivadar (1825—1908, l.t. 1863, t.t. 1900)

Erdélyi János (1814—1868, l.t. 1839, r.t. 1858)

Fáy András (1786—1864, t.t. 1831, ig.t. 1845)

Finkey Ferenc (1870—1949, l.t. 1908, r.t. 1929, t.t. 1938)

Finkey József (1889—1941, l.t. 1934, r.t. 1940)

Fogarasi János (1801—1878, l.t. 1838, r.t. 1841)

Gárdonyi Géza (1863—1922, l.t. 1910, t.t. 1920)

Gelei József (1754—1838, l.t. 1832)

- Hegedüs László (1814—1884, l.t. 1860)
 Horváth Cyrill (1856—1941, l.t. 1912, r.t. 1925)
 Jászay Pál (1809—1852, l.t. 1836, r.t. 1841)
 Kallós Lajos (1819—1882, l.t. 1863)
 Kazinczy Ferenc (1759—1831, r.t. 1830)
 Kazinczy Gábor (1818—1864, l.t. 1858)
 Király István (1921—1989, l.t. 1970, r.t. 1979)
 Kiss Árpád (1889—1968, l.t. 1954)
 Kováts Mihály (1762—1851, l.t. 1832)
 Kőrös Endre (sz. 1927, l.t. 1990, r.t. 1993)
 Magda Pál (1770—1841, l.t. 1834)
 Makkai László (1914—1989, l.t. 1985, r.t. 1987)
 Mitrovics Gyula (1871—1965, l.t. 1935—1947, lemondott)
 Nagy Gyula (1849—1924, l.t. 1892)
 Nyíry István (1776—1838, l.t. 1831, r.t. 1832)
 Ravasz László (1882—1975, t.t. 1925—49, tagsága megszűnt, másodelnök 1937—40, ig.t. 1940—45)
 Révész Imre (1889—1967, l.t. 1935, r.t. 1946)
 Somossi János (1783—1855, l.t. 1834)
 Szabó Gábor (1927—1996, l.t. 1973, r.t. 1982)
 Szádeczky-Kardoss Lajos (1859—1935, l.t. 1888, r.t. 1909)
 Szemere Bertalan (1812—1869, l.t. 1840)
 Szemere Miklós (1802—1881, l.t. 1863)
 Szemere Pál (1785—1861, r.t. 1831)
 Teleki József, gróf (1790—1855, ig.t. 1830, elnök 1830—55, t.t. 1838)
 Teleki László, gróf (1811—1861, l.t. 1836, r.t. 1838, t.t. 1844)
 Tessedik Ferenc (1800—1844, l.t. 1832)
 Tompa Mihály (1817—1868, l.t. 1858)
 Vay Ábrahám, gróf (1789—1855, alapító, ig.t. 1830)
 Vay Miklós, báró (1802—1894, ig.t. 1841—55, 1860)
 Warga János (1804—1875, l.t. 1835)
 Zsarnay Lajos (1802—1866, l.t. 1858)

IRODALOM:

- A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Budapest, 1981.
- Berecz Lilla: Interjú dr. Király István akadémikussal, in: *Dobay Béla* (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve, Sárospatak, 1981.
- Cseke Hajnalka: Határhelyzetek. Interjú Vitányi Ivánnal, Budapest, 1996
- Csizmadia Ernő: Pataki diákéveimre emlékezve = Borsodi Művelődés, VI. évf. 3. szám, 1981
- Dobrossy István (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról, Miskolc, 1997
- Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon, 1—4. kötet, Budapest, 1967—1994
- Ködöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében, Sárospatak, 1991
- Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada, Budapest, 1986
- Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon, Sárospatak, 1998
- Mezei Erzsébet—Séra Katalin: Beszélgetés dr. Deme László nyelvészprofesszorral, in: *Dobay Béla* (szerk.): i.m.
- Pach Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975, Budapest, 1975
- Sötér István: A sas és a serleg. Akadémiai arcképek, Budapest, 1975
- Szalai Sándor—Szántó Lajos (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban, Budapest, 1975
- Szentimrei Mihály: A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újraindulása, in: *Kováts Dániel* (szerk.): Széphalom 7., A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 1995
- Zouányi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest, 1977